

Béres L. Attila

Örmény úti emlékeket idézett

A Fővárosi Örmény Klub novemberi műsorában Ala Tau – Ararát címmel Gábor Miklós régészprofesszor örményországi kutatásairól emlékezett meg **Dr. Kelemené Csíkszentgyörgyi-Ficzus Margit**, a rendező Budapest Főváros XII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat elnöke.

A klub háziasszonya, *dr. Issekutz Sarolta* köszöntötte a borongós, őszi klubdélutánon megjelenteket. Megemlékezett arról, hogy minden évben a XII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat különleges előadással rukkol elő, majd felkérte az önkormányzat elnökét az előadás megtartására.

Dr. Kelemené Csíkszentgyörgyi-Ficzus Margit

Dr. Kelemené Csíkszentgyörgyi-Ficzus Margit negyvenöt illusztrációval színesítette előadását, a képeket a kivétítón *Balogh Jenő* jóvoltából láthattuk. A Pest megyei Kormányhivatal Nyáry Pál konferenciatermében rendezett előadás a jeles tudós életéből csak egy vékonyka szeletet mutatott be, ám ez is jó alkalmat teremtett arra, hogy emlékét felidézze, és a vetített képes előadással tevékenységét ne feledjük. A novemberi műsort rendező önkormányzat elnöke köszönetet mondott a bemutatott térképanyagért *Zsigmond Benedek* armenológusnak is. (Az előadás szerkesztett változatát a 3–10. oldalon adjuk közre.)

A nagy érdeklődéssel hallgatott előadást követően a közönség soraiból elhangzott kérdés, azaz „Mikor megyünk oda?” – nagy derűtséget okozott. A klub

A Fővárosi Örmény Klub novemberi közönsége

háziasszonyának válasza nemkülönben: „Amikor megszervezitek!” Emlékeztette a hallgatóságot arra, hogy 2005-ben az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület által szervezett utazáson sok olyan helyszínen voltak, amelyeket most látunk. Az elnök asszony hozzáfűzte, hogy nála lehet jelentkezni, mert a Fővárosi Örmény Önkormányzat anyagiilag is támogatna egy ilyen utat.

A klubest végén a klub háziasszonya a karácsonyi klubdélutánnal, illetve jövő évi parlamenti- és önkormányzati-, nemzetiségi önkormányzati választásokkal kapcsolatos információkat adott át, melyekre a füzetekben külön is felhívjuk olvasóink figyelmét.

Dr. Kelemené Csíkszentgyörgyi-Ficzus Margit

Gábori Miklós: Ala Tau – Ararát

Régészeti utazások (Gondolat Kiadó 1978)

I. rész

Tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Vendégeink!

Mindig nagy örömet jelent számomra, ha olyan könyv akad a kezembe, amely Örményországról, az őshazáról ad új, számomra addig ismeretlen információkat. Külön örömet és büszkeséget jelent, ha írója olyan magyar tudós, aki kutatásaival az egyetemes kultúrát gazdagítja és megbecsülést szerez nemzetünknek a nagyvilágban is.

Ilyen tudós volt *Gábori Miklós* professzor, az ősember-kutatás nemzetközi híru szakértője. A Magyar Tudományos Akadémia segítségével az 1970-es években hosszabb időt töltött a Kaukázuson-túli országokban azzal az érdekes, tudományos céllal, hogy az ősember korának lelőhelyeit, régészeti hagyatékát, az emberi civilizáció legrégebb nyomaait kutassa.

Gábori Miklós 1925-ben Kárpátvároson született. A Pázmány Péter Tudományegyetemen ősrégészet-embertan szakon muzeológus oklevelet szerzett 1949-ben; doktorált 1958-ban; kandidátusi fokozatot szerzett 1960-ban; és akadémiai doktor lett 1972-ben.

1955-85 között a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályának tudományos munkatársa, majd osztályvezetője. 1980-tól az ELTE Bölcsészettudományi karának c.

Gábori Miklós

egyetemi tanára, az MTA Régészeti Bizottság tagja. 1996-ban hunyt el Budapesten.

Tudományos pályafutásának elején az ún. Szeleta-kultúra lelőhelyeinek és anyagának teljes feldolgozását végezte el, majd nyíltszíni lösztelepek régészeti és rétegtani kutatásával foglalkozott. Alapvető eredményeket ért el a közép- és késői paleolitikum kultúráinak Kárpát-medencei kutatása terén. Számos tudományos népszerűsítő könyvet és útleírást írt.

1978-ban jelent meg az „Ala Tau – Ararát: Régészeti utazások” c. könyve, amelyben hosszú utazásra hívja meg az olvasót. Hatalmas területet járt be Közép-Ázsiában, valamint a Kaukázuson túl, és olyan lelőhelyekre jutott el, amelyeket külföldi kutatók addig még nem látott. Éles szemmel figyelte az ott élő emberek életét, a csodálatos tájakat, a múltból a jelenbe nyúló régi szokásokat, hagyományokat. Könyvéből megismer-

hetjük az üzbég nép múltját, jelenét, az ott folyó kutatásokat. Kirgiziai és tadzsikisztáni utazásai után egy hosszú, izgalmas expedíció következik: a Pamir szélén, a Turkesztán hegység láncán, sivatagokon keresztül, a Fergánai-medence ősi selyemútján kanyarog végig a terepjáró kamion. Ásatások, világtól távol eső barlangok, újonnan felfedezett sziklarajzok követik egymást. Majd a

Kaukázustól délre a műemlékekben gazdag Grúzia és Örményország kietlen-szépséges világa következik. Fejlett ókori kultúrák, kisebb-nagyobb birodalmak váltották egymást és tűntek el ezen a vidéken.

Az ősember korának régészeti kutatása a történeti folyamatok rekonstruálása. Honnét indult el az emberiség, hol jelent meg az első szerszámot készítő ember, milyen utakon, hányféle áttétellel jutott Európába, Ázsiába, hol vannak és mik ennek a bizonyítékai?

A nagy jégkorszakok közül az utolsó nagy jégkorszak kezdetén következett be az a hirtelen embertani és kulturális fejlődés, amikor az előemberből ősember lett. A korszak végén különböző embertani táj típusok, rasszok alakultak ki.

A Kaukázuson túl helyenként több holdnyi területen, tömegével hevernek a felszínen az ősember kőszerszámai. Az erózió lehorodta róluk a földréteget. A barlangok rétegeiben meglepő, sokszor 50-60 ezer évet átfogó folyamatos fejlődés figyelhető meg. A legkorábbi civilizáció kb. 400 ezer évvel ezelőtt kezdődött.

Gábori Miklós a munkatársaival – térben és időben – hatalmas utat tett meg az expedíciója során. Ennek a hosszú, kanyargós útnak a szélső földrajzi határait kívánja jelezni az útikönyv címében szereplő két név, két hegység: az Ala Tau és az Ararát.

*

Ezúttal csak az örményországi kutatásokról fogunk beszélni. A helyszíneket abban a sorrendben tekintjük át, ahogyan Gábori Miklós azokat felkereste.

A szerző kalandos repülőút után érkezik meg Jerevánba, ahol a benyomásoktól, a látottaktól kissé elakad a szava, mert annyira egyedi ez a város, ez az ország, és az emberek, akikkel naponta találkozik. Külön kis világ, éppúgy, mint Grúzia, de: felfokozva.

Gábori Miklós utazásai Közép-Ázsiában

Már nem érzi Európában magát. Itt közel-keleti, kelet-anatóliai szél fúj. Forró a város, iz-zanak a falak, arányokban 42 fokot mutat a hőmérő. Este hat óra körül kellemes szél fúj a város északi részéről, a magasan fekvő Nork-fennsíkrol. A város főtérén színes fényekkel megvilágított szökőkutak vize hűsíti a levegőt, rejtett hangszórókból zene szól: hallható itt Rossini, Debussy, a Rákóczi-induló, és egy többször ismétlődő, rendkívül fülbemászó, megragadó zeneszám: Edgár Hovhanniszján Erebuni-Jereván című kórusműve, amelynek csodálatos hangulata van.

Örményország túlnyomó részét 3000-4000 méteres hegyek alkotják, a fennsíkok átlag 1500-2000 méter magasak, még a völgyei is 800 méteren vannak, s ezek a völgyek nyáron, ősszel forró katlanok. Kihalt, félig működő vulkánok világa ez: bazalt-hegyek, andezit mezők, kietlen-szépséges platók.

Vulkáni kőzetek világa: sötét, rózsaszín és vöröses tufák, fényes-fekete, néha pirosas obszidián folyások, halott lávamezők – kőország. Az ókori görög történetíró, *Plutarkhosz*, tüzes kemencének nevezte **Jerevánt**. Dél és kelet felé nyíló katlanban fekszik a város, hihetetlen a hőség még az ősz közepén is.

A fennsíkon egyszerre látszik a két híres hegy: az *Aragac* és az Ararát. Az *Ararát* min-

den más hegytől eltérő, mert egy nép történelme, egész élete fűződik hozzá. A határon túl, a török oldalon van a Nagy-Ararát, az 5165 m magas vulkáni kúp. Uralja az egész tájat. A felső harmadáig, néha a derekáig sűrűn lefelé nyúló hómezők, hó barázdák láthatók. Távolabb a Kis-Ararát tökéletes alakú, fehér süveges kúpja fénylik.

*

A régészek a jereváni tónál, a *Hrazdan* folyó felduzzasztott vizű kanyonjában, közvetlenül a parton kezdik meg az ásásokat. Ez a *Jereván I. barlang*. Olyan, mint egy lapos, félbevágott kupola. Vulkáni barlang, amely a geológiai múltban úgy keletkezett, hogy a vulkáni gázok kisebb-nagyobb hólyagokat képeztek a folyékony kőzetben, és később, amikor a folyó kivájta a medrét a sziklák között, amikor meredek falú kanyont alakított magának, ezek az üregek felnyíltak, félbe vágódtak, barlangokká váltak. A bazaltoszlopok mind függőlegesek, csak a barlang félkör alakú kapuja felett vízszintes a kőzet, mintha emberkéz építette volna.

A barlang lassan feltöltődött rétegekkel, kívülről ülepedett le a por. A talaj puha, az ásás így jól halad. Alig fél méter mélységben nem földet, hanem pattintott eszközök tömegét hozta fel az ásó. A talaj zsúfolva van kőszerszámokkal, valamennyi fényes, fekete vagy vöröses-csíkos obszidiánból készült (obszidián = lávaüveg). Ezek az ősember munkaeszközei. Parádés és hatalmas leletanyag, a járó felszín obszidiánból készült szerszámok szőnyegéből áll.

Több réteg fekszik itt egymás fölött Minden egyes réteg évezredekkel jelent az ember evolúció útján. A legelső a wülm-jégkor első hideghulláma előtt keletkezett, a legelső pedig a wülm-I. után. Az ember, a *Homo neanderthalensis* állandóan visszatért ide, a nyersanyagot a folyópartról, néhány méterről hozta. Ez a hely Örményország leggazda-

gabb lelőhelye. A barlang bejárata hét méter széles, a mélysége öt méter.

Az ásás precíz módszerrel történik. Öt centiméteres rétegenként, négyzetméterenként hámozzák a finom, porszerű rétegeket. A földet kihordják, de a szerszámok, a szilánkok a helyükön maradnak. Olyan sűrűn fekszenek a szerszámok, mintha összepréselt falevelek lennének.

*

II. rész

Mielőtt az örmények megalapították volna államukat, Örményország területén egy jelentős birodalom jött létre **Urartu** néven.

A birodalomnak régészeti szempontból két fontos régiója van: az egyik a Van-tó vidéke, itt található a főváros, **Tuspa** (mai nevén Van), a másik pedig az Ararát völgye. Az utóbbi helyen egymás közelében fekszik két erőd: **Teisebaini** (örmény néven Karmir-blur), valamint **Erebuni** (ma Arin-berd-nek hívják).

A mai Jereván hagyomány szerinti elődje, az ókori urartui birodalom egyik fontos városa Erebuni volt, amelyet kb. 2800 évvel ezelőtt alapított **Argisti** király. Az egykori citadella, a hatalmas palotakomplexum szinte teljes épségben áll. Ma ennek tövében találjuk az urartui emléket bemutató múzeumot.

A palotába teljesen ép kőlépcsők hosszú sora vezet. Az oldalfalak nagy, téglalakú kövekből, kötőanyag nélkül készültek. Egész Erebunit több méter vastag, rendkívül magas kőfalak veszik körül.

A csarnok két végén két hatalmas bronz állatszobor látható, asszír-babiloni előképek vegyülnek bennük. A csarnok tetejét faoszlopok tartják, a hátfalon kék-sárga mintás, eredeti freskók.

Az egész ősi város, az állatszobrok, az egymást követő termek, a szebbnél-szebb falfestmények stílusa, az ember- és állat-

alakokból álló zárófrízek a mennyezetek alatt mezopotámiai, talán asszír-babiloni hatást sugároznak. Világos ez a hatás, pedig az urartui birodalom lakosságának háromnegyed része örmény volt. A klasszikus ókori kelet elevenedik meg benne, a távoli két folyó, a Tigris és az Eufrátesz völgyének kultúrája, északra sugárzó hatása. Az ékírás a sumér-akkád írásból kialakult asszír írás, amelyet az urartuiak alkalmaztak saját nyelvükre.

A múzeumban hatalmas köveken egyenletes sorokban vésett ékírásos szöveg, az alapító kő felirat látható. „*Haldi isten nagysága révén Argisti, Menua fia építette ezt az erős várat és elnevezte Erebininak.*” – írja az Argisti király. (Kr. e. 782-ben épült a palota és körülötte a domboldalon a város.)

*

Az örménység eredete a bronzkorig nyúlik vissza. Kevés olyan, ma élő nép létezik a világon, amelynek a folyamatos történelme ilyen régi időkre vezethető vissza.

Egy nép mindig sokkal előbb jelenik meg a valóságban, mint ahogy az írott nevét valahol megtalálnánk. Ez vonatkozik egyébként ránk, magyarokra is – sőt, még erősebben, mint az örményekre – egyszerűen azért, mert olyan földrajzi régióban éltünk, ahol elég későn jelent meg az írás. Az örményeket is mások említik először. *Dareiosz Hüsztaszpész* perzsa uralkodó kőbe vésett, ékírásos feliratában, a Kr. e. VI. században fordul elő először az *Armina* szó, ekkoriban jött létre az első örmény állam, amely azonban perzsa fennhatóság alá került.

Néhány évszázad múlva *I. Artasesz* idején Örményország újra függetlenné vált, és innentől fogva több száz éven keresztül virágzott. *I. Artasesz* új fővárost építtetett *Art ásat* néven, amelynek

Kamir-Blur-i hombáredények

neve *Sztrabón* ókori görög földrajztudós művében is szerepelt. A mai Artasat város közelében fekvő.

Artasesz kései utódja, *Nagy Tigrán*, szintén új fővárost alapított, ezt Tigranakernek nevezte el. Örményországban ekkoriban a hellenista kultúra dívott: Tigrán király görög mesterembereket, kereskedőket hozott a városba. Ebben az időben Örményország területe kiterjedt Palesztinára és Észak-Mezopotámiára. Nagy Tigrán Szövetséget kötött *VI. Mithridatész* pontuszi királlyal, feleségül vette annak lányát, és harcot indított Róma ellen. Kr. e. 63-ban *Pompeius* legyőzte Tigránt, ezzel elvesztek a meghódított területek.

Az Artaseszida-dinasztia után az Arsakidá-dinasztia következett a trónon. Ennek legjellegesebb alakja *Nagy Tiridat* király volt (a hagyomány szerint III., az újabb kutatások szerint IV. Tiridat). Ő tette államvallássá a kereszténységet a hagyomány szerint Kr. u. 301-ben, a mai államok közül elsőként a világon.

Karminr-Blur más néven Teisebaini Urartu egyik fontos erődjé volt (Kr. e. 9-8. század), amelyet később a szkíták leromboltak. Küklöpszfalak veszik körül a domb alját, mint Erebiniban. A palota egyik termében nyolcvan, a képen látható hombáredényt találtak földbe ásva, tele voltak búzával, kölessel, árpával. A termekben, a falakon több ékírásos feliratot és több bronz- és aranytárgyat találtak, mint Erebiniban.

A régészek hétvégenként – az ásatások szünetében – kirándulásokat tesznek a környéken. Az első nevezetesség, amit megtekintenek **Sengavit – a bronzkori falu**, amely a Kr. e. III. évezredből származik ugyan, de a szerszámok nagy részét még

mindig obszidiánból gyártották a sengaviti őslakosok.

Az ásatás helyén a kör alakú bronzkori házak alacsony falmaradványai vannak (mind egyik közepén ott áll a tűzhely, ahogyan találtak), a leletek pedig a melléjük épült múzeumban láthatók. (A képen látható hölgy, a szerző felesége mutatja, hogyan őrlték kővel a gabonát a középkorban.)

A múzeum egyetlen hatalmas terem. A vitrinekben edények, őrlőkövek, bronzöntő minták, fényes, fekete agyagfazekak. Egészen szokatlan alakú, több lyukú edénytartó tűzhelyek, és néhány feltartott kezű, agyagból formált emberszobor. Ezek a házi istenek voltak odakinn a kerek házakban.

A következő különlegesség, amit megtekintenek **Mecamor**, amely teljesen páratlan hely a régészetben és talán az egész világon. Óskori városka, késő bronzkori, erődtett fémműves és kereskedő központ volt. Kr. e. 3000-tól kb. Kr. e. 1800-ig lakták. A fémműves központ kora itt átnyúlik a korai vaskorba.

Bibliai környezet – bibliai hangulat. Északra az Aragac fehér tetejű, széles tömbje látszik, délre pedig egészen közel az Ararát. Különös, rózsaszínű domb Mecamor, a felhők vetnek árnyékot a tájra.

A múzeum épülete modern. A termekben a fémműves módja, egész menete, folyamata látható. Agyag olvasztókemencék, különféle ércék, kőzetek, kőmoszarak, öntőkanalak, bronztárgyak tömege, öntőnegatívok a török, kardok, sarlók, lándzsák, fejszék számára, továbbá ékszerek, használati tárgyak. Bronzveretek tömege, kőből csiszolt istenszobrok.

A dombtetőn szinte meglevenedik a bronzkori város. Súlyos, sima kövekből álló falak védték az itt lakókat az ellenségtől.

A sziklatetőn egymást követik az óskori kohók, olvasztók. A mesterek két-három méter átmérőjű, szabályos alakú gödröket, szín-

Óskori kohók Mecamorban

te hengereket véstek a vulkáni kőzetbe, amelyeket szabályos csatornákkal kötöttek össze.

Ezek az olvasztók és csatornák lépcsőzetesen sorakoznak lefelé egymás után. Az olvasztott nyersanyag a csatornákon keresztül gödörből-gödörbe folyt, lassan megtisztult a salaktól. Az egész dombtető tele van ilyen öntő váj átokkal. Rozsdaszínű minden.

A domb tövében vannak a bronzkori lakóházak. Kör alakú kőházak, méternyi magas, szabályos kőfalak. (A házak fedele valahányszó, sárból volt.)

Négy bronzkori házat védőtető alatt tartanak. Mindegyik hátfalánál majdnem embernyi magas, agyagból formált istenszobor áll. Erősen stilizált, szögletes alakok, fejük tulajdonképpen nincs, csak elkeskenyednek felül, de szemük van. A lábuk előtt lépcsőzetes áldozati oltárok, kis medencék vannak.

Misztikus a táj, a fémműves város hangtalanlansága, a különös szobrok, a kihalt kis lakások, és az urartui-korú sírok bibliai hangulatot árasztanak. A régészt is elfogja egy furcsa hangulat, mintha egy másik dimenzióba került volna ennek a régészeti szenzációnak a megtekintésével.

Dzsörahovit egészen kis falu Jerevántól délre. A fák lombjai között becsillan az Ararát kúpja, kacsák úszkálnak a békalencsés tóban, a házaknál lavast sütnek, és olyan bé-

kesség van, amilyen csak lehet egy szép őszi napon. A régészek a közelmúltban kezdtek el itt az ásásokat és találták meg a Kr. e. 3000-2000 közötti bronzkori települést. A bronzkori utcán bronzkori házak állnak. Közel ötezer esztendő, szabályos kör alakú, magas agyagházak. A tetejük (egykor) nádból készült. Égetetlen agyagtéglából épültek. Mindegyiknek a közepén agyagból formált, égetett tűzhely volt, négy karéj os, azaz négy lyukú edénytartó tűzhelyek – mindegyik mellett edények, örlő kövek, kőszerszámok. A falu többször leégett, lerombolódott, elpusztult, de mindig újjáépítették.

A régészek a kutatómunka kezdetén a házak mögött ötször ötméteres, kb. 15 m mély szondát ástak. A gödörben *huszonkét lakóréteg* látható. Őskori falvak rétegeiből halmozódott fel az egész dombhát, és látható a kronológia. Olyan település ez is, mint Trója, azaz a különbséggel, hogy ott „csak” *kilenc réteget* találtak.

Másik érdekesség, hogy Kr. e. 2000 után, a jelenleg látható falak fölött, helyenként valamivel fiatalabb építmények maradványai láthatók. Mintha miniatűr gyárkémények lennének. Ezek őskori lavassütő kemencék. A lavas ősrégi kenyérfajta, egy egészen vékony tészta, amelyet forró agyagedényben sütnék meg.

A leletek között találtak szabályos, nyeles bélyegzőket agyagból. Kerek, 4-5 cm átmérőjű az aljuk, sűrű, domborított mintákkal, a nyelük állatfejet utánzó kis szobor. Így kezdődött el az írás. Ezek a szép agyagpecsételők az írás előzményei voltak Kr. e. 3000 táján.

*

Lavas sütés – jobb sarokban a tonir, azaz a sütőkemence

Egyik vasárnap reggel a régészek **Ecsmiadzin**-ba, az örmény Vatikánba autóznak ki, hogy megtekintsék a székesegyházat és meghallgassák a katolikuszt, az Örmény Apostoli Egyház főpapját, aki a misén beszélni fog.

Ecsmiadzin Kr. u. 117-től kezdve – egy ideig – Örményország fővárosa volt. Ma sem csupán templomváros ez, mert hagyomány nemcsak vallási, hanem kulturális tartalmú is. Ecsmiadzin közelében található Osakan, itt nyugszik *Meszrop Mastoc*, az örmény írás megalkotója.

Az ecsmiadzini székesegyházban csodálatos középkori himnuszokat hallhatunk, amelyek a gregorián énekekkel egyidősek. Korábban itt őrizték azt a több ezer kéziratot, amelyek ma már a jereváni Matenadaranban található. Ezek között nemcsak egyházi, hanem földrajzi, természetrajzi, orvosi művek is vannak.

Az örmény zene ősidőkre nyúlik vissza. A mai népi dallamok is rendkívül régi hagyományokat őriznek, a műzenében pedig m. 5. század óta fejlődő keresztény egyházi zene él tovább, amelyben bizánci és szíriai hatások találhatók.

Az örmények valószínűleg az 5. század óta jegyzik le az énekek zenei részét ún. neumákkal (örmény szóval khaz), amelyek évezredek fejlődésen mentek keresztül. A legnagyobb örmény zeneszerző, *Komitász* megpróbálta megfejteni őket. Komitász szintén Ecsmiadzinban tanult. Ő az örmények Kodálja: sok száz örmény népdalt gyűjtött a 19. század végén. Neki köszönhetjük, hogy ezek az Örmény Népirtás ellenére fennmaradtak. Komitász mind az

egyházi énekekből, mind a népdalokból sokszólamú felolgozásokat készített.

A város keleti részén áll a Hripsime-kolostor, az örmény építészet egyik legszebb példája. Itt alakult ki, ezen a földön született meg ugyanis a görögkereszt alakú alapra épített, négyszögletes, fenn toronysisakban végződő, kereszt alakú bazilika stílusa. A kolostor teljes épségben áll, remek a felnyúló pillérek, szinte összeszorítják a keskeny ablakokat. Itt a falakon nincsenek szentképek, freskók, itt az építészet uralkodik.

A következő kirándulás célja a **Szeván-tó**, amely a világ egyik legmagasabban fekvő, nem gleccser-eredetű tava. 1914 m magasan fekszik, 70 km hosszú, 30-40 km széles. Harminc hegyi patak, kis folyó táplálja. A parton (Lőcsasen falunál) a híres bronzkori sírok Kr. e. 1100-ból. Alig pár méter mélyek, üresek és mindegyiknél egy sziklára festett szám látható. Eddig mintegy 500 temetkezést tártak fel, a többi – az egész sírmező – még a föld alatt van.

A tó iszapja mindent konzervált. Itt kerültek elő a teljesen ép, fából készült kocsik. Ezek egy része halotti kocsik volt. Az egyiknek tömörök a kerekei olyanok, mint egy hatalmas orsó. A másik már küllős. Van kétkezes, négykeresű. Megmaradt az ekhós székere emlékeztető, hajlított fából készült tetejük is. Épségben találták meg a kocsikat díszítő bronzszobrokat is. Ezek néha állatokat, néha egész jeleneteket ábrázoltak. A kocsik fekete deszkaoldalán spirálmeander faragások vannak. Ez talán az Égeikum hatása.

A sírokban különös festésű edényeket, ékszerek tömegét, intarziás töröket találtak. A

Örmény ABC Ecsmiadzinban

leletek a jereváni múzeumban külön teremben állnak.

Jerevántól 45 km távolságban van a **Geghard kolostor**. Kanyargós út vezet fel a hegyekbe, az út a szakadék szélén vezet, lenn egy kis folyó kanyarog. Mondhatni, hogy nemcsak a természet művel csodákat, de néha az ember is egészen különös helyeket keresett magának: a magasban megközelíthetetlen, a völgy felől megmászhatatlan sziklafalakat. A kolostort magas erődfalak veszik körül.

A belső bazilikát nem építették, hanem a sziklába, a hegybe faragták a 13. század

elején. Az egyik teremben sírhelyek láthatók a földön, a másikban két kis víz-medence, ezeket a hegyből szivárgó forrás táplálja.

A külső templom melletti lépcsőről egy hideg, rövid folyosó vezet a hegy gyomrába. Sötét, kétszintes kupolás termek nyílnak egymásból, itt ismét minden egyetlen sziklaóriásba faragva. A kupolák tetején kerek kis nyíláson világít be a fény. Az építész-szobrász zseni ezen a lyukon búj be, és egyetlen szál vésővel, egy életlen át felülről lefelé faragta ki a termeket, fenn a kupola galériáját, aztán lefelé haladva az oszlopokat, domborműveket, és ugyanaból a sziklából körben a díszes ülőpadkát. Mérnöki pontossággal, egyetlen ember alkotta az egész templomkolostort. A neve: Galdzak.

A következő látnivaló **Garni**. Szép kis falu, zsúfolva gyümölcsfákkal. Aombok között már messziről látszanak a hatalmas bazalttömbökből épült falak, középen a magas kőkapu. Az első században I. Tiridat király nyári palotája állt itt. A furcsa alakú föld-

nyelv csúcán, hihetetlen panorámában ott a görög templom romja. A szabályos alaprajzú, oszlopos, timpanonos templomot 1975-ben állították helyre és közben ásatásokat folytattak. 1679-ig teljesen épen állt a görög mintára épült templom. Akkor egy földrengéstől a felső kétharmada ledőlt, de olyan szerencsésen, hogy minden egyes köve, darabja lezuhanva a helyszínen maradt.

A kőfaragványok mintái között látható a helyi mesterek keze nyoma, a mindig visszatérő gránátalma. A templomtól néhány lépésre feltárt, konzervált falak, szobák láthatók. Padlófűtéses terem, szép szobortöredékek, karéjos falú szobák. Minden görög-római hatású.

Még egy hely van hátra, amit feltétlenül meg kell nézni, ez a híres **Szatanidar**. Kis falu a világ végén. Világhírű régészeti hely, nincs olyan jelentős kézikönyv, olyan szaklexikon, amelyben ne olvassánk róla. Száz éve rá hivatkozik minden kutató. 1888-89-ben *Jacques de Morgan*, az ismert egyiptológus elsőként járta be az Aragac-hegység nyugati oldalát, és mindenről írt, amit itt látott. A nyugati világban azóta Szatanidar nélkül nincs ősemberkutatás. Itt nem egyetlen kultúra vagy korszak embere gyártotta iszonyú tömegben a szerszámaikat, hanem mintegy 200 ezer éven át egészen az újkőkorig, legalábbis a Kr. e. 8-6. évezredig tartott a finom lávaüveg szinte nagyipari feldolgozása. A helyszínen feküdt a nyersanyag.

Szatanidar különlegességét az adja, hogy az egyetlen hely keleten, ahol rendkívül vasos aljú, rendkívül durva kidolgozású, sú-

Geghard sziklái

lyos, a nyugateurópaiakhoz hasonló szakócák fordulnak elő. A feltűnő ebben az, hogy ezeknek túlnyomó része (és éppen a legszebb példányok) nem obszidiánból, hanem tompa, vörösesbarna bazaltból készültek. Ezek az ún. „özüvív előtti időkből” származó kőbalták.

*

A kutatómunka befejeződött, minden fontos lelőhelyet, régészeti leletet sikerült megtalálni, a búcsúzás következik. Fájdalmas búcsú, a barátoktól, a munkatársaktól. A szerző felteszi a kérdést: mit jelent tulajdonképpen Közép-

Ázsia, Transzkaukázia? Őt idézem:

„Egy idegen, számunkra ismeretlen világot. Nagyobb, mélyebb műltra támaszkodnak, mint mi, és talán mégis tisztábbak az agyak, a tettek, a szándékok. A múltat nem ismerjük világosan; a tudomány számára ma is ott az a számtalan fehér folt, hatalmas területek, ahol a kutatás, a felfedezés lehetősége szinte határtalan. A megismeréséhez nem kell más, csupán egy ösztön, egy hajlam, a dolgok meglátása és megértése.

Azsiakutatónak, orientalistának születni kell. Nem véletlen, hogy az utazók, kutatók rendszeresen visszajártak, visszavágyódtak oda. Vonzotta őket, hogy ebben a keleti világban van valami örök, végtelen. Csendes, kopár, határtalan hegyek, sárga dombtetők, kietlen hegycsúcsok, napfényes sívatakok, soha meg nem szakadó, évezredes utak, történelmi fonalak, amelyek térben és időben vezetnek a végtelenségig tovább.”

(Elhangzott 2013. november 21-én, a Fővárosi Örmény Klubban)

Kettős könyvbemutató

A Fővárosi Örmény Önkormányzat, a Budapest Főváros II. kerületi Örmény Önkormányzat és az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület kettős könyvbemutatót rendezett október 28-án, hétfőn délután a Pest megyei Kormányhivatal Nyáry Pál termében. Az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület kiadó által az Erdélyi Örmény Múzeum sorozat 19. köteteként megjelentetett *Benedek Katalin Élő magyarörmény művészet* című könyv a Fővárosi Örmény Önkormányzat, a Budapest Főváros II. kerületi Örmény Önkormányzat és a Ferencvárosi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat, valamint a Magyar Nemzeti Galéria támogatásával tudott megjelenni, míg a másik könyv *Dávid Csaba* tollából egy izgalmas fordulatokban bővelkedő történelmi regény, *Dzurkithján Ábel útjai* címmel ugyancsak örmény nemzetiségi önkormányzatok támogatásával látott napvilágot.

A kettős könyvbemutatót rendező önkormányzatok elnöke, dr. *Issekutz Sarolta* köszöntőjében elmondta, hogy amikor évekkel ezelőtt, 1997-ben elindult az Erdélyi Örmény Múzeum sorozat, elhatározta, hogy az örmény művészetek minden ágát könyvben is bemutatja. Tavaly az egyesület kiadta *Murádin Jenő: Magyarörmény paletta* könyvét, amely a legismertebb harminchat magyar-örmény képző- és iparművészt vonultatva fel. „De még mindig nincs vége, – mondta Sarolta –, pedig a két kötetben 78 művészt mutattunk be, de már további tíz örmény gyökerű művészről tudok, és ki tudja, mennyi lesz még a leendő harmadik kötetben. Nagyon nagy dolog, ha egy nemzeti kisebbség össze tudja gyűjteni a múlt, a jelen és a jövőbe mutató művészeti ágak képviselőinek munkáit, könyvbe tudja „kötni” a nemzetiség gasztronómiáját, történelmét, és ezeket a könyveket nemcsak a saját közösségének mutatja be, de a többségi magyar társadalom felé is felmutatja, mint kisebbségi jelenlétet. Nagy sikert aratott a genealógia, már második kiadását érte meg. Nagy sikert arattak történelmi tárgyú kiadványaink, és a képző- és iparművészekről szóló első kötet is. Remélem, ugyanilyen

nagy sikert fog aratni a mai kiadványunk, Benedek Katalin: *Élő magyarörmény művészet* című kislexikonja.”

A könyvbemutatót *Szilvay Ingrid* zongoraművész játéka vezette be, aki *Bartók Béla: Román táncok* című művével örvendeztette meg a hallgatóságot.

Benedek Katalin: Élő magyarörmény művészet című kötetét dr. *Terdik Szilveszter* muzeológus (Iparművészeti Múzeum) mutatta be. (A szerkesztett változatát 18–19. oldalon adjuk közre...)

Benedek Katalin hozzászólását azzal kezdte, hogy *Terdik Szilveszter* is hamarosan fel kell venni a következő kötetbe: ő is egyik „szócikke” lesz a következő

Terdik Szilveszter, Benedek Katalin, dr. Issekutz Sarolta